

ECHTSCHIEDINGSTENDENTIES IN
20STE EEUWS NEDERLAND
INZONDERHEID TEN PLATTELANDE

ECHTSCHIEDINGSTENDENTIES IN
20STE EEUWS NEDERLAND
INZONDERHEID TEN PLATTELANDE

Openbare les
gehouden bij de aanvaarding
van het ambt van lector aan de Landbouwhogeschool
op 29 oktober 1959
door

DR. G. A. KOOY

Van Gorcum & Comp. - Dr. H. J. Prakke & H. M. G. Prakke
Assen - MCMLIX

*Mijne Heren Leden van het Bestuur der
Landbouwhogeschool,
Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,
Dames en Heren Leden van de Wetenschappelijke Staf,
Dames en Heren Studenten,
en voorts Gij allen, die door Uw aanwezigheid
van Uw belangstelling blijk geeft.*

Zeer Geachte Toehoorders,

Het wekt zeker geen bevreemding, wanneer de Nederlandse gezinssocioloog blijk geeft van een meer dan normale belangstelling voor de ontwikkeling van de echtscheiding te onzent. Vermoedelijk zal het echter evenmin bevreemdingwekkend zijn, wanneer die gezinssocioloog, die is verbonden aan de enige landbouwhogeschool binnen 's Rijks grenzen, naast grote interesse voor het echtscheidingsverloop in Nederland als geheel, bijzondere belangstelling toont voor dit verloop op het Nederlandse platteland. Wanneer wij dan ook hic et nunc de aandacht vragen voor een beschouwing over echtscheidingstendenties in 20ste eeuws Nederland, inzonderheid ten plattelande, dan zal dat waarschijnlijk vrijwel niemand ernstig verbazen.

De critica der vaderlandse gezinssociologie, die onlangs de Nederlandse sociologen opriep tot het geven van meer aandacht aan de echtscheidingsproblematiek, deed een alleszins gerechtvaardigde oproep klinken. ¹ Weliswaar is ons land, echtscheidingssociologisch gesproken, geen volledig onbekend terrein, maar de

sociaal-wetenschappelijke kennis, over de echtscheiding te onzent vergaard, is toch zeer beperkt. ² Naar het lijkt, kan onder gebruikmaking van het beschikbare sociologische instrumentarium nog heel veel aan het licht worden gebracht omtrent de ontwikkeling en de achtergronden van de echtscheiding in modern Nederland. Hierbij zij onmiddellijk aangetekend, dat, ondanks de door verschillende schrijvers geleverde bijdragen, het Nederlandse platteland, echtscheidings-sociologisch beschouwd, tot op het huidige moment voor sociologenkring en breder publiek volslagen terra incognita bleef.

Uiteraard beziet de empirische socioloog de echtscheiding met andere ogen dan de theoloog, de ethicus, de jurist of de psychiater. Zijn benadering van dit fenomeen onderscheidt zich naar bedoeling principieel van die der overige juist genoemde wetenschapsbeoefenaars. Die benadering is nl. agnostisch, d.w.z., dat de socioloog zich poogt te onthouden van een zedelijke beoordeling der waargenomen echtscheidingsontwikkeling. Om misverstand te voorkomen: hij tracht zich daarvan te onthouden als socioloog, niet als mede verantwoordelijk burger. Dat betekent, dat hij, hoewel daarvan in zijn wetenschappelijke beschouwingen niet getuigend, misschien een zeer duidelijk persoonlijk-ethisch standpunt t.a.v. de echtscheiding inneemt. Waarom gaat het hem dan, wanneer hij zich beroepshalve met het verschijnsel echtscheiding bezig houdt? Het antwoord op deze vraag kan zeer kort worden geformuleerd.

De echtscheidingsfrequentie loopt naar gelang tijd en plaats opvallend uiteen. Een oppervlakkig waarnemen is voldoende om dit te kunnen constateren.

De socioloog nu baseert zijn onderzoekingen naar de echtscheiding, hoezeer die onderling ook in karakter mogen verschillen, altijd op deze kernprobleemstelling: kan het echtscheidingsniveau als uitdrukking van tijdelijk-plaatselijke huwelijksonbestendigheid worden benaderd en laat zich na zulk een benadering vaststellen, welke de oorzaken zijn van dit niveau? In feite is de bepaling of benadering van het echtscheidingsniveau als uitdrukking van tijd- en plaatsgebonden huwelijksonbestendigheid nauwelijks als wetenschappelijke activiteit aan te merken. De ont-hulling van echtscheidingsoorzaken heeft echter deze bepaling of benadering tot logische en chronologische voorwaarde. Overigens zij er op gewezen, dat de socioloog doorgaans grote moeilijkheden op zijn weg vindt, wanneer hij dit echtscheidingsniveau zo nauwkeurig mogelijk zoekt te benaderen.³ Zelfs wegen deze moeilijkheden hem in menig geval niet minder licht dan die, welke hij in het stadium van verklaring ontmoet.

Uit het voorgaande moet reeds begrepen zijn, dat onze nog volgende opmerkingen zich steeds zullen bewegen rond de vraag, welke wijzigingen zich in deze 20ste eeuw in het echtscheidingsniveau in Nederland als geheel en inzonderheid ten plattelande voordeden en welke oorzaken voor die veranderingen verantwoordelijk lijken. Wanneer wij te dien aanzien enig nieuws te berde zouden brengen, dan is dit — het moge niet onvermeld blijven — dankzij vooral het Centraal Bureau voor de Statistiek te 's-Gravenhage. Niet alleen deed het C.B.S. eind 1958 een tweetal uitvoerige publicaties het licht zien, die voor ons onontbeerlijk waren, maar het stelde eveneens

een omvangrijk archiefmateriaal te onzer beschikking. 4

Laat ons nu komen tot een analyse van de beschikbare gegevens. De algemeen-Nederlandse situatie hebbe allereerst de aandacht.

In vergelijking met verschillende andere Westerse landen is het echtscheidingsniveau in Nederland aan het begin van deze eeuw vrij laag. Ook in die tijd reeds hebben onder de Europese landen Denemarken en Zweden, onder alle Westerse landen de Verenigde Staten een relatief zeer hoog niveau. Waar bevindt Nederland zich vandaag in de rij van Westerse landen, die echtscheiding als een legale vorm van huwelijksontbinding kennen? 5 Het echtscheidingsniveau te onzent is momenteel zeker significant veel lager dan in de Verenigde Staten, Denemarken, Oostenrijk en Zweden; het is stellig ook lager dan bijv. in West-Duitsland, Joegoslavië, Zwitserland en Finland. Waarschijnlijk is het tevens lager dan in Engeland en Noorwegen, maar tegenover dit alles staat, dat het iets hoger is dan in België en Schotland. In het totaalbeeld van het Westen is Nederland een land, waar het echtscheidingsniveau, èn aan het begin der 20ste eeuw, èn kort na het midden dezer eeuw, betrekkelijk laag is. 6

Van alle bruikbare methoden is de zgn. kohortenmethode de principieel meest geëigende voor een bepaling van het echtscheidingsniveau als uitdrukking van huwelijksbestandigheid. Wil men deze methode volgen voor de bepaling van het veranderde echtscheidingsniveau hier te lande in de loop der 20ste eeuw, dan stuit men evenwel op twee onoverkomelijke moeilijkheden. 7 Noodgedwongen heeft men,

gegeven het verlangen tot zo nauwkeurig mogelijke benadering van het gewijzigde niveau, een andere weg te gaan dus. Het reisdoel blijft nogal vaag van contouren nu, maar de tocht kan desalniettemin voldoening schenken. Onder de practisch begaanbare wegen is die, volgens welke het aantal echtscheidingen per jaar wordt uitgedrukt in tienduizenden van de in hetzelfde jaar bestaande huwelijken, zeker de beste. Wanneer deze weg wordt gekozen, komt, om te beginnen naar voren, dat het echtscheidingsniveau in Nederland in 1957 weliswaar ongeveer 3 maal hoger ligt dan in 1900, maar in eerstgenoemd jaar nog niet de helft bedraagt van het in 1946 bereikte niveau. De niet-socioloog, die nog gemeend mocht hebben, dat hier te lande de huwlijkscontinuïteit bij het leven der echtgenoten steeds verder werd aangetast, zal door kennisname van deze gegevens van zijn dwaling zijn teruggekomen.

Tot het begin der jaren 30 verandert het echtscheidingsniveau te onzent op een weinig opvallende wijze. In enkele jaren doet zich in vergelijking met de direct voorafgaande een lichte daling voor, maar voor het overige vindt er een stijging plaats, welke vrij regelmatig verloopt. Dat onmiddellijk na de eerste wereldoorlog het echtscheidingsniveau een ogenblik nogal hoog is, zowel in vergelijking met voorgaande als met navolgende jaren, zal geen toeval zijn. Kennelijk hebben de oorlogsomstandigheden hun uitwerking niet gemist. Op de invloed van de oorlog op het huwelijksleven komen wij echter nog terug. De stijgingstendentie in het echtscheidingsniveau, die zich tot en met 1931 voordoet, slaat, vermoedelijk vooral, doordat de diepe economische depressie zich gaat doen gevoelen, in 1932 vrij scherp om in haar

tegendeel. De daling van het echtscheidingsniveau houdt echter niet langer aan dan tot en met 1935. Opnieuw gaat de lijn opwaarts, doch nu slechts gedurende een tweetal jaren. De opgang dezer 2 jaren wordt volledig uitgewist door de neergang van de lijn in 1938, '39 en '40. In juist bezet Nederland is het echtscheidingsniveau zeer waarschijnlijk nauwelijks hoger dan in het Nederland van 1925. Naar onze mening hebben oorlog en bezetting op het echtscheidingsniveau deze merkwaardige invloed gehad, dat zij het tegelijkertijd verhoogden en verlaagden. Het is waar, dat tijdens de bezetting zich spoedig een niveauverhoging manifesteert, maar in de jaren tussen '40 en '45 moeten relatief vele huwelijken mislukt zijn, die, waren de omstandigheden normaal gebleven, niet zouden zijn mislukt. Uit de groep dezer tijdens de oorlog mislukte echtverbintenissen blijven er vele voorlopig formeel voortbestaan, omdat dezelfde oorlog, die hen deed mislukken, hun gerechtelijke ontbinding verhindert. Zo vindt het echtscheidingsrecord van 1946 een goed deel van zijn verklaring. Het is, dunkt ons, vooral uitdrukking van noodgedwongen uitgestelde scheiding, die eindelijk haar beslag kon krijgen. Hoe het zij, na 1946 zet — men zou kunnen zeggen: met een eenparig vertraagde beweging — een daling van het echtscheidingsniveau in, die in haar beginjaren zeer spectaculair is. In 1957 is het echtscheidingsniveau in Nederland nauwelijks hoger dan in 1937, dus 20 jaren voordien. Zal de trend zich in dalende richting blijven voortzetten, mogen wij een omslag er in verwachten of staan wij aan het begin van een fase, waarin het echtscheidingsniveau nauwelijks aan verandering onderhevig is? De vraag mag hier worden gesteld, maar een antwoord wagen

wij niet te geven. Door de mens zelve is de toekomst altijd open. Dit laat zich in elk geval moeilijk betwijfelen.

Globaal werd aangegeven, welke veranderingen zich in het echtscheidingsniveau hier te lande voordeden. Daarbij werd gewezen op factoren van een kortere werkingsduur, die mede deze veranderingen bepaalden. Als zulke factoren werden met name genoemd economische crisis en oorlog. Over hen moge nog het één en ander worden opgemerkt. Niet alleen in Nederland was de crisis der jaren 30 een factor, die echtscheidingsbelemmerend werkte. Generaliserend, kan worden gesteld, dat economische crisis altijd een krachtige echtscheidingsbelemmerende factor lijkt te zijn. Daarmede wil echter niet gezegd zijn, dat zulk een crisis zou bijdragen tot een versteviging van de echtelijke band. Of zij dat al of niet doet, laat zich bij de huidige stand der sociologische wetenschap niet beantwoorden. Het is niet te vermetel waarschijnlijk om te veronderstellen, dat een sterke daling van de welstand der bevolking wel leidt tot een substituering van de juridisch openstaande echtscheidingsmogelijkheid. De zgn. kwaadwillige verlating wordt wel de echtscheiding van de arme man genoemd. Helaas hebben wij geen gegevens over het aantal verlatingen onder wisselende economische omstandigheden, doch het zou ons geenszins verbazen, wanneer zou blijken, dat tijdens laagconjunctuur weliswaar het echtscheidingsniveau daalt, maar het aantal verlatingen zonder daarop volgende scheiding toeneemt. Over de invloed van de oorlog op het echtscheidingsniveau zeiden wij reeds, dat deze tweeledig is. Dat die invloed groot is, wanneer een land de oorlog niet slechts als toeschouwer aanziet, maar zelf ondergaat, mag wel als

vaststaand worden beschouwd. In ieder geval heeft de tweede wereldoorlog aanmerkelijk meer tot huwelijksdesorganisatie bijgedragen te onzent dan de economische crisis van de jaren 30 deed.

Het is mogelijk door een meer micro-sociologisch gerichte benadering op te helderen, welke factoren met kortstondiger werkingsduur mede aansprakelijk zijn voor de kleinere verschillen, die zich van jaar op jaar in het echtscheidingsniveau in 20ste eeuw Nederland voordoen. Deze verschillen en de daarvoor aansprakelijke factoren geven wij hier echter geen verdere aandacht. Op dit moment interesseert ons uitsluitend de grote lijn in de echtscheidingsontwikkeling te onzent. Crisis en oorlog, die op die grote lijn kennelijk beduidende invloed uitoefenden, zijn op te vatten als weliswaar krachtige factoren, maar met, zoals gezegd, een kortstondiger werkingsduur. Zijn daarnaast wellicht andere krachtige op het echtscheidingsniveau inwerkende invloeden aan te wijzen, wier werkzaamheid gedurende het gehele beschouwde tijdvak aan de orde was? Zien wij het goed, dan is dat het geval. Wordt nl. de invloed van kenbare factoren met kortstondiger werkingsduur uitgeschaald, dan blijft niettemin de tendentie van stijging van het nationale echtscheidingsniveau bestaan. Wij geloven daarom, dat de saecularisatie, de romantisering van het huwelijk, de vrouwenemancipatie, de verandering der gezinsfunctie en de gezinsindividualisatie invloeden zijn, die durend de echtscheiding in modern Nederland in de hand hebben gewerkt.

Wanneer wij min of meer ideaal-typisch de invloed van elk dezer als krachtig veronderstelde factoren trachten te schetsen, dan moge een algemene opmerking voorafgaan. Gewezen dient er dan op te worden,

dat deze invloeden — maar daarin verschillen zij in feite niet van de factoren crisis en oorlog — eer een conditionerende dan een veroorzakende werking hebben gehad. Hun uitwerking was deze, dat de echtscheiding vergemakkelijkt werd, niet, dat de huwelijksontbinding noodzakelijkerwijs veelvuldiger ging voorkomen.

De polemicus is bijna immer een man, die de werkelijkheid bewust of onbewust versimpelt. Er zijn nu mensen, die, polemiserend tegen de toename van het aantal echtscheidingen in de moderne wereld, in deze toename slechts de manifestatie blijken te kunnen zien van het door hen intens verfoeide zgn. moderne materialisme. Deze stelling is niet alleen te simpel, haar ontbreekt tevens enige kern van waarheid. De moderne echtscheidingsproblematiek mist ieder kenmerk, dat het gerechtvaardigd maakt, haar te interpreteren als een uitvloeisel van materiële baatzucht. Wel moet worden aangenomen, dat de verstrekte gerichtheid van het denken op het „Diesseitige“, welke zich gemakkelijk als een belangrijke tendentie in onze hedendaagse cultuur laat aantonen, het indienen van een echtscheidingsaanvraag voor velen minder zwaar heeft gemaakt. De groeiende saecularisatie deed ongetwijfeld ook hier te lande het huwelijk, vanuit de belevingswereld der partners benaderd, steeds meer tenderen naar een tussen-menselijke relatie, los van Goddelijke bedoelingen. Slechts beleefd als een band, die louter mensen aangaat, is het huwelijk begrijpelijkerwijs eerder een prooi van ontbindende invloeden dan in het geval, waarin het ervaren wordt als ook een verbintenis, die, volgens Gods wil, tijdens het leven der partners onverbreekbaar is. Het zou van geestelijke blindheid getuigen,

wanneer de echtscheidingsbevorderende invloed van de moderne „diesseitige” mentaliteit werd ontkend. In ieder geval heeft deze steeds wijder verbreiding vindende mentaliteit het aan de echtelijke partners gemakkelijker gemaakt om, wanneer zij in elkander geen bekoring meer vermogen te vinden, de stap naar de rechtszaal te zetten. Toch zal vooral de gelovige mens de betekenis, die de saecularisatie heeft voor het sinds vroeger dagen toegenomen echtscheidingsniveau, licht sterk overtrekken. Deze factor is een factor, maar één onder verschillende andere en bij een poging tot objectieve benadering ontkomt men er niet aan, de gezamenlijke invloed dezer andere factoren als zeer beduidend te gaan zien. Het is uitgesloten hen ieder op zichzelf binnen dit kader meer dan vluchtige aandacht te geven. Hopelijk spreekt uit hun zeer globale aanduiding, welke hierna volgt, voldoende hun betekenis.

De huwelijksluiting in vroeger dagen was normaliter het begin van een duurzame integratie der beide betrokken personen, doch van een integratie, die veel meer situationeel dan subjectief-emotioneel was bepaald. Onderlinge economische afhankelijkheid maar vooral een materiële afhankelijkheid van de vrouwelijke partner jegens de mannelijke, emotionele en andersgeaarde krachtige binding aan de traditioneel denkende verwanten en anderen, alsook spoedig noodzakelijke zorg van man en vrouw beide voor een groter aantal kinderen zijn slechts enige der huwelijksintegrerende factoren van toentertijd. Waardoor dan ook, in de 20ste eeuw neemt het aantal „Neigungsehen”, subjectief geïntegreerde huwelijken dus, snel toe, zo snel zelfs, dat het subjectief geïntegreerde huwelijk vandaag de dag hier te lande wel het nor-

male type mag heten. De huwelijksband wordt aanzienlijk frequenter dan voordien aangegaan op basis van een „geheiligde dwaasheid”, die, achteraf gezien, in veel gevallen nog niet zulk een dwaasheid blijkt te zijn geweest, maar die ook nooit het kenmerk bezat van geheiligd zijn in de godsdienstige zin van het woord. Wel echter lijkt het juist, deze „geheiligde dwaasheid” van menige erotisch-romantische verhouding, waaruit vandaag het huwelijk resulteert, als pseudo-religieus te bestempelen. Want hoe is het menigmaal? Toch zeker zo, dat alleen met deze bijzondere ander het leven waard lijkt, verder geleefd te worden. Deze ander alleen beantwoordt aan de hoog gespannen erotisch-romantische verwachting, welke bij menigeen door toedoen van de modern-Westerse sociaal-culturele ontwikkeling werd gewekt. Hoog is aan het begin van het huwelijk de verwachting, jegens de partner gekoesterd, in het hedendaagse Westen niet zelden gespannen. Zo hoog, dat, het geldende maatschappelijk patroon in aanmerking genomen, de naastenliefde, welke naar haar wezensaard ook de onvolmaakte ander kan aanvaarden, krachtig werkzaam moet zijn, wil, wanneer — geleidelijk of ploteling — de gewoon-menselijke beperktheid van de rechtelijke partner duidelijk wordt, het huwelijk een bevredigende voortzetting kunnen vinden. Een huwelijksband van uitsluitend romantisch karakter — en deze komt momenteel ook te onzent niet zo zeldzaam voor — bindt sterk, maar gemakkelijk te sterk om te blijven binden.

Misschien is ook de huidige maatschappij nog een samenleving, gedomineerd door mannen. Maar, indien dit waar zou zijn, dan was toch in de man: vrouwverhouding der 19de eeuw de positie van de man veel

meer dominant dan heden ten dage. De 19de eeuwse vrouw had, maatschappelijk gesproken, een beperkt toekomstperspectief. Zij bereidde zich van kinds af aan voor op de taak van huisvrouw, hopen meestal, dat ook voor haar eens het echtgenote en moeder zijn zou blijken te zijn weggelegd. Dat deze hoop niet altijd in vervulling ging, is waarschijnlijk één der krachtigste impulsen geweest tot het ontstaan van een beweging voor de emancipatie van de vrouw. Tegen het einde der 19de eeuw krijgt het feminisme vat op vele vrouwelijke geesten. De strijd voor gelijkberechtiging in politiek, sociaal en economisch opzicht heeft o.a. dit resultaat, dat voor de vrouw de deur van de beroepsschool, na eerst voor haar op een kier te zijn gezet, wijd open gaat. Zo is het mogelijk geworden, dat de moderne vrouw in menig geval het huwelijk ingaat, na voordien economisch onafhankelijk te zijn geweest. Niet alleen was deze vrouw trouwens voor haar huwelijk economisch onafhankelijk, zij ontleende aan die onafhankelijkheid ook een stuk zelfgevoel. Indien nu, wat dikwijls gebeurt, haar huwelijk met zich meebrengt, dat de beroepsfunctie van vòòr het trouwen wordt opgegeven, dan kunnen zich bij deze vrouw gemakkelijk gevoelens van onbehagen en onbevrediging vastzetten. De opgaaf, louter huisvrouw te zijn, frustreert, terwijl de grond der optredende frustratie het individu zelf verborgen kan blijven. Treden deze gevoelens van onbevrediging, die onherroepelijk afbreuk doen aan de echtelijke harmonie inderdaad op, dan is er voor de vrouw in kwestie het wenkend perspectief van werken buiten huishouding en gezin. Ongeacht echter of deze bijzondere gevoelens van frustratie optreden, de vrouwelijke echtgenoot van vandaag heeft doorgaans veel meer dan die van

vroeger de mogelijkheid om het bij een durend onbevredigende huwelijksverhouding op scheiding te laten aankomen. Zij heeft immers ook als gescheiden vrouw in de moderne wereld zeer behoorlijke economische perspectieven.

Grof geschematiseerd betrof de vroegere huwelijks- en gezinsfunctie vooral de zorg voor het dagelijks brood, de voortplanting en de opvoeding, maar betreft de moderne gezinsfunctie allereerst de koestering, de bevrediging van wederzijdse sterk subjectief-emotionele behoeften. Het laatste strookt overigens geheel met de toegenomen erotisering en romantisering van het huwelijk. Men verwacht als partners in wezen veel meer van elkander dan in het verleden. De moderne huwelijks- en gezinsomstandigheden maken het evenwel tegelijkertijd veel moeilijker dan vroeger het geval was om aan het emotioneel appèl van de ander gehoor te (blijven) geven. Hoeveel meer immers dan eertijds leeft het individu door de aard van het werk en interesse in werelden, die voor de andere huisgenoten zintuigelijk en mentaal gesloten blijven. Dat, ondanks een gegroeide behoefte tot subtiel-emotionele communicatie, de „taal" van de ander niet meer wordt verstaan, is geen louter academische mogelijkheid.

In de vorige eeuw liggen huwelijk en gezin in vrijwel alle milieus nog gevangen binnen een institutionele hiërarchie. Echtelijke disharmonie ontgaat de ring van familieleden en/of burens zelden of nooit. Deze kring voelt zich, volgens de geldende normen, berepen nauwlettend te waken, dat, desnoods onder veronachtzaming van de bij partners levende gevoelens, de huwelijkscontinuïteit wordt verzekerd. Van verschillende plattelandsgebieden is zelfs bekend, dat

daar fysiek geweld niet werd gefchuwd, indien huwelijkspartners weigerachtig bleven om, na een ernstig en klemmend maanwoord, de echtelijke vrede, althans voor het oog, te herstellen. Door verschillende oorzaken, waarop wij elders uitvoerig ingingen, is een situatie ontstaan van verregaande feitelijke en zedelijke vrijheid voor de huwelijkspartners om samen van hun huwelijk datgene te maken, wat zij er zelf van kunnen maken. Veel meer dan voordien zijn zij in staat een huwelijksfeer te fcheppen, die strookt met hun beider aard en aanleg, maar daarmee zijn 2 tegengestelde mogelijkheden gegeven: het huwelijk als een, naar persoonlijk beleven, onfchatbaar grote rijkdom, maar ook het huwelijk als een op een moment niet langer te verdragen kwelling.

Wij zijn ons ten volle bewust, dat de gegevenfchets van de achtergronden der finds het begin dezer eeuw toegenomen echtscheidingsfrequentie, ook macro-fociologisch gewaardeerd, voor gegronde critiek vatbaar is. Het zal nog veel studie vergen voor verfeidene beoefenaars der sociale wetenfchappen in Nederland, vòòr en aler de ontwikkeling van het verfehijnsel echtscheiding te onzent vrij volledig kan worden doorzien. Wanneer de hiervoor geuite gedachten evenwel op vruchtbare wijze mede de richting van nauwkeurig verder onderzoek zouden kunnen bepalen, dan hebben wij genoeg reden tot een tijdelijke wetenfchappelijke bevrediging.

In hoeverre is het Nederlandse platteland verantwoordelijk voor het veranderd echtscheidingsniveau in Nederland als geheel? Wij willen op deze vraag geen antwoord geven, alvorens zeer in het kort te hebben duidelijk gemaakt, op welke gegevens dit antwoord

erust. Het is gebaseerd dan op een zeer tijdrovende bewerking van statistisch materiaal, dat, in zoverre gepubliceerd, niet in een zodanige rangschikking is overgelegd, dat er onmiddellijk mee zou kunnen worden geopereerd. Als platteland zijn door ons opgevat die 670 gemeenten, welke door het C.B.S. in 1956 terecht nog als landelijk werden beschouwd.⁸ Men kan zich kunnen voorstellen, dat wij er de voorkeur aan zouden hebben gegeven, ook de ontwikkeling in die gemeenten, welke tot enig moment tussen 1900 en 1956 een landelijk karakter hadden, maar sindsdien tot het niet-platteland zijn gaan behoren, te volgen. De praktische bezwaren, dit te doen, waren voornamelijk van groot evenwel. Een andere beperking, waaraan niet te ontkomen viel, is deze, dat het scheidsniveau der bewuste plattelandsgemeenten slechts kon worden benaderd via een methode, welke meer nog dan de bepaling van het aantal scheidingen per 10.000 bestaande huwelijken het gevaar van verkeerde schatting in zich bergt. Deze methode is het uitdrukken van het absolute scheidscijfer in duizenden van het absolute bevolkingscijfer. De gevolgde methodiek, hoewel verre van ideaal zijnde, waarborgt niettemin, dat conclusies kunnen worden verkregen, die meer dan louter hypotheseën zijn.

Wij achten het verantwoord, op basis van het belangrijke statistische materiaal te poneren, dat in de jaren vòòr de tweede wereldoorlog het scheidsniveau op het Nederlandse platteland de tendentie vertoonde, steeds verder onder dat van het overig Nederland te blijven. Deze vooroorlogse tendentie pleit voor de juistheid van de algemeen bekende, want steeds opnieuw gehoorde stelling,

dat de moderne echtscheidingsproblematiek eigenlijk alleen een stedelijke problematiek zou zijn. Ergens na '40 echter gaat er iets gebeuren, dat deze stelling zo niet aantast, dan toch voorwerp van verantwoorde twijfel maakt. Het echtscheidingsniveau ten plattelande ligt nl., nadat het tussen 1900 en 1940 mettertijd verder verwijderd raakte van het niveau in overig Nederland, tussen 1951 en 1955 kennelijk dichter bij het laatste dan aan het begin dezer eeuw. Deze ontwikkeling, die overigens in de naaste toekomst nog nauwkeuriger dient te worden bestudeerd, geeft steun aan een theorie, waarop hierna zij ingegaan.

Wordt gezien naar de realiteiten, die stad en platteland in het verleden waren en ook zelfs vandaag nog zijn, dan bezitten zij elk een aantal voor de socioloog onthullende kenmerken van tegengestelde aard. In een ander verband hebben wij vrij uitvoerig bij deze kenmerken stilgestaan.⁹ Van deze algemene sociaal-culturele verschillen tussen land en stad zij hier alleen nog dit gezegd, dat zij hun doorwerking en uitdrukking ook vinden in de aard der huwelijksverhouding. Het karakter van plattelandssamenleving en -cultuur werkt in de hand, dat ten plattelande een huwelijksconservatisme standhoudt; de aard van het stadsamenleving en -cultuur stimuleert, dat in de stad daarentegen een huwelijksprogressivisme krachtig gelding krijgt. Wanneer wij spreken van huwelijksconservatisme tegenover huwelijksprogressivisme, dan doen wij er wellicht goed aan, kort toe te lichten, wat wij onder één en ander precies verstaan. Als huwelijksconservatisme vatten wij dan op dat handelen der individuen in en tegenover het huwelijk, dat bijdraagt tot een huwelijksverhouding, welke sterk overeenkomt met de huwelijksverhouding der voorgaande genera-

ties. Als huwelijksprogressivisme beschouwen wij een handelen in en tegenover het huwelijk, waardoor wordt bijgedragen tot het ontstaan van een huwelijksverhouding, die sterk afwijkt van de verhoudingen uit het verleden.

De gedachte, dat de landelijke en de stedelijke maatschappijvorm resp. huwelijksconservatisme en -progressivisme zouden oproepen, leidt wat de moderne Nederlandse situatie betreft tot de conclusie, dat op het platteland het echtscheidingsniveau lager was en bleef dan in de steden. Meer nl. dan de stad moet het platteland het normerende beeld van een verleden, waarin echtscheiding eigenlijk als een ernstig vergrijp jegens de „natuurlijke” orde gold, met zich mee zijn blijven dragen. Meer ook dan de Nederlandse stedeling moet de Nederlandse plattelander zowel door de huwelijksverwachting als door de huwelijksituatie gevrijwaard zijn gebleven voor de gedachte, dat de aangegane echtverbintenis een volledige mislukking was geworden. Hoe het zij, de statistische gegevens bevestigen, dat het echtscheidingsniveau op het Nederlandse platteland ook in de 2de helft van de 20ste eeuw nog altijd bijna de helft lager is dan in de steden en half-steden.

De onderhavige theorie over het verschil in echtscheidingsniveau tussen stad en platteland, die — het moge met nadruk nog worden gesteld — bepaald niet inhoudt, dat het echtscheidingsniveau ten plattelande altijd en overal lager zou zijn dan in de stad, is nog niet in haar volledigheid in het licht gesteld.¹⁰ Landelijk huwelijksconservatisme tegenover stedelijk huwelijksprogressivisme is een kernpunt in deze theorie, maar zij bevat nog een ander kernpunt ook. Dit is, dat het huwelijksconservatisme ten plattelande

in een dynamische maatschappij sterker zal zijn, naarmate het platteland minder deel heeft aan de algemene maatschappelijke ontwikkeling. Vanzelfsprekend kan dit ook zo worden gesteld, dat in een dynamische maatschappij het huwelijksconservatisme van het platteland zwakker zal zijn, naarmate dit platteland meer deelneemt in de totale maatschappelijke ontwikkeling. Wat nu weer de Nederlandse situatie aangaat, is het onmiskenbaar, dat in de loop der jaren 30 het contact tussen stad en land aanmerkelijk is geïntensiveerd, anders gezegd: de participatie van het platteland in de moderne dynamiek betekenend is toegenomen. Een reeks aanwijzingen daarvoor laat zich zonder enige moeite geven. In het licht van de summier weergegeven theorie is het dan ook allerminst onbegrijpelijk, dat het statistisch onderzoek leidde tot de conclusies, welke door ons werden getrokken aangaande de ontwikkeling van het echtscheidingsniveau ten plattelande in vergelijking met dat in overig Nederland vòòr en na 1940.

Wij menen, dat de theorie in kwestie van grote betekenis zou kunnen zijn bij het verder onderzoek naar de ontwikkeling van de echtscheiding op zowel het Nederlandse platteland als op dat buiten de nationale grenzen. De validiteit dezer theorie wordt n.l. niet alleen hierdoor gesuggereerd, dat zij de echtscheiding op het platteland als geheel begrijpelijk maakt, maar ook die in de verschillende delen van het Nederlandse platteland. Wij willen op dit laatste nog een ogenblik ingaan.

Wanneer er een stadsmilieu is, dat huwelijkswijzigend werkt en daar tegenover een plattelandsmilieu bestaat, dat huwelijksconserverend werkt, dan kan

daar aan worden toegevoegd, dat in samenhang met variërend sociaal-cultureel isolement in verschillende plattelandsgebieden het huwelijksconservatisme van verschillende intensiteit moet zijn. Dat plattelandsgebied, dat sociaal-cultureel het verst van de stad staat, zal het krachtigst het landelijk huwelijksconservatisme demonstreren; dat gebied, dat sociaal-cultureel het meest met de stad overeenstemt, zal het minst het landelijk huwelijksconservatisme tot uitdrukking brengen. Overduidelijk blijkt nu, dat de echtscheidingsontwikkeling gedurende de 20ste eeuw in de diverse plattelandsregionen te onzent strookt met deze gedachte.

Wij laten na, cijfers te noemen, maar wel is tot goed begrip noodzakelijk, op te merken, dat aan de ontwikkeling van de echtscheiding op het 20ste eeuwse Nederlandse platteland een niet te verwaarlozen aantal gemeenten part noch deel heeft gehad; dat een ongeveer even groot aantal daarin nauwelijks deel heeft gehad; dat een grotere categorie vrij beperkt voor deze ontwikkeling aansprakelijk is te stellen; en, dat een weer niet te verwaarlozen aantal relatief sterk bijdroeg tot de verhoging van het echtscheidingsniveau ten plattelande. Het zal ons worden vergeven, dat wij ons niet in staat achten in detail te verklaren, waarom gemeente A iets meer tot de verhoging van het echtscheidingsniveau bijdroeg dan gemeente B en gemeente C juist iets minder dan gemeente D. Stellen wij echter die gemeenten tegenover elkander, waar nooit of alleen bij zeer hoge uitzondering echtscheiding voorkwam en waar dit integendeel relatief zeer frequent het geval was, dan worden wij geconfronteerd met plattelandssamenlevingen van duidelijk verschillend type.

De gemeenten, waar echtscheiding niet of nagenoeg niet is voorgekomen, kenmerken zich door relatief gering deelhebberschap aan de moderne maatschappelijke dynamiek en hun godsdienstige signatuur is zonder uitzondering dogmatisch-christelijk. Die gemeenten, waar echtscheiding zeer frequent is voorgekomen, participeren daarentegen intensief in deze dynamiek en de godsdienstige opvattingen der bevolking lopen er zeer uiteen. Door welke bijzondere redenen dan ook is in de eerste groep van gemeenten het traditionele sociaal-culturele patroon, dat zich bijzonder kwalijk met echtscheiding verdraagt, in zijn kern gehandhaafd gebleven. In de tweede groep van gemeenten heeft dit traditionele patroon vrijwel geheel plaats gemaakt voor een complex van waarden en een netwerk van sociale verhoudingen, die zeer veel gemeen hebben met cultuur- en samenlevingspatroon van de moderne Nederlandse steden.

Onze beschouwingen over echtscheidingstendenties in modern Nederland, inzonderheid ten plattelande, mogen niet veel langer duren. Ook al hebben verschillende zeer interessante aspecten nog in het geheel geen aandacht gekregen, het betoog dient langzamerhand te worden afgerond.

Wij hebben ons beziggehouden met een onderwerp, dat in de Nederlandse sociologie tot dusverre niet de belangstelling heeft gekregen, welke het verdient. De sociologen hier te lande hebben nog ruimschoots de mogelijkheid, onderzoek te doen naar de ontwikkeling van de echtscheiding binnen onze nationale grenzen, speciaal naar deze ontwikkeling op het Nederlandse platteland. Als onze voordracht dit besef zou hebben versterkt, dan zou ons voornaamste oogmerk verwe-

zenlijkt zijn. De verruiming van het wetenschappelijk inzicht garandeert weliswaar niet, dat het menselijk welzijn zal worden verhoogd, zelfs niet, dat het, in zoverre bereikt, onverkort bewaard zal blijven. Het kan evenwel moeilijk worden betwijfeld, dat de mens te meer kans heeft, zijn aspiraties te bevredigen, naarmate hem een duidelijker en juister beeld voor ogen staat van de factoren, waarvan deze bevrediging afhankelijk is. Al overschat de socioloog de praktische betekenis van zijn onderzoekingen niet, hij mag het vertrouwen blijven bezitten, dat zijn studie van de echtscheiding in stad en land de preventie van modern huwelijksongeluk mede kan dienen.

Zeer Geachte Toehoorders,

Gekomen aan het eind van mijn openbare les, zij het mij vergund, allereerst jegens Hare Majesteit de Koningin mijn eerbiedige dank uit te spreken voor mijn benoeming tot lector.

*Mijne Heren Leden van het Bestuur der
Landbouwhogeschool,*

Dat U mij hebt willen voordragen tot benoeming in deze functie aan de hogeschool, die in de laatste zes en half jaar zoveel voor mij is gaan betekenen, zie ik als een blijk van een groot vertrouwen, door U in mij gesteld. Uiteraard voel ik mij door dit vertrouwen gestreeld, maar dit niet alleen. Ik verbind er ook de conclusie aan, dat ik een verplichting heb te vervullen, die veel van mijn energie zal vergen. Het is bijzonder

moeilijk, tegelijkertijd een behoorlijk academisch docent en een redelijk wetenschappelijk onderzoeker te zijn. Nog moeilijker is het echter, bovendien te zijn belast met de zodanige opbouw van de gezinssociologie in een sterk natuurwetenschappelijk georiënteerd milieu, dat dit sociologisch specialisme daar de min of meer algemene erkenning verkrijgt, er te passen.

Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,

Wetenschappelijk gevormd buiten de sfeer der agronomie, gelukt het mij veelal niet, de echte Wageningers, zo deze zijn eigen taal spreekt, ver te volgen. Dat neemt niet weg, dat het contact, hetwelk ik met de echte Wageningers onder U reeds mocht hebben, mijn blikveld heeft verruimd in het belang van onze Wageningse wetenschapsbeoefening. Wanneer mij dit voor een goede vervulling van mijn functie nuttig lijkt, zal ik niet schromen, U, agronomen en niet-agronomen, om adviezen te blijven vragen, ondanks het ontbreken van een onmiddellijk verband tussen Uw en mijn werk. Ik behoef U nauwelijks te zeggen, dat ik mijn opname in Uw korps, dat een erekorps is, als een groot voorrecht beschouw.

Hooggeleerde Kruijt, Groenman en Oldendorff,

Zonder de waarheid geweld aan te doen, kan ik uitspreken, dat ik mijn docenten aan Utrechts oude universiteit zonder uitzondering dank verschuldigd ben. Onder deze docenten bent U drieën het echter aan wie ik het meest dank. Niet altijd ontmoet de

student in de leermeester van bijzonder niveau tevens de begripende en meelevende ander. Elk Uwer was voor mij een sterk aansprekend leermeester en een helper, waarop viel te bouwen. Het is niet in de laatste plaats door Uw toedoen, dat ik mij met „Utrecht” zal blijven identificeren.

Hooggeleerde Hofstee,

Wanneer U iets verfoeit, dan is het het geestelijk exhibitionisme. Uw toorn riskerend, spreek ik toch uit, wat mij op het hart ligt. Gedurende de laatste zes en half jaar was de verhouding tussen U en mij — zo voel ik het tenminste aan — vergelijkbaar met die tussen een pleegvader en een pleegzoon. De dieptepsychologie nu stelt, dat de verhouding van de zoon tot de vader altijd ambivalent zou zijn; de genegenheid concurreert met de afkeer. Zonder twijfel is deze constatering juist, zoals ook de constatering juist is, dat de moderne tijd de tijd zou zijn van de vadermoord. Meer dan ooit in het verleden wordt de vader bewust beleefd als de belemmering voor de broederschap, waarnaar wordt gehunkerd. Is het verantwoord evenwel, het vaderschap als wezensvijandig jegens de broederschap te zien? Jean Lacroix geeft hierop een antwoord, dat, dunkt mij, het enig juiste is. Vaderschap en broederschap, zegt hij, staan in noodzakelijk onderling verband; de zoons zijn slechts broers, omdat zij zoons van dezelfde vader zijn; en deze is pas vader geworden, nadat hijzelf zoon is geweest. Het mysterie van het vaderschap is — nog steeds volgens Lacroix —, dat alles, wat de zoon ontvangt, niet diens afhankelijkheid, maar zijn

onafhankelijkheid vermeerdert. Voor Uw wetenschappelijk „pleegvaderschap” over mij, dat overigens nog steeds voortduurt, kan ik, want U oefende het uit in de ware geest, slechts dankbaar zijn. Het heeft mijn streven naar wetenschappelijke broederschap nimmer belemmerd en het versterkte mijn onafhankelijkheid.

*Hooggeleerde Visser, Hooggeleerde Den Hartog,
Zeergeleerde Van Leeuwen,*

In het belang van de Landbouwhuishoudkundige studie moet de samenwerking met U in dezelfde mate, als in de afgelopen jaren het geval was, blijven bestaan. Ik moge echter nog uitspreken, dat ik onze coöperatie niet alleen gaarne zie duren, omdat zij ten bate van de studie is. In het door het werk ingegeven contact kwam allengs sterker het persoonlijk element naar voren. Het is niet onaannemelijk, dat dit in het toekomstig functioneel contact zijn gelding zal blijven behouden. Het is daarom, dat ik niet louter en alleen om der wille van onderwijs en wetenschap hoge prijs stel op voortzetting van het gemeenschappelijk werk.

Dames en Heren Studenten,

Het is een goede gewoonte, dat een pas benoemd academisch docent de studenten konde doet van zijn voornemens inzake de wijze, waarop hij hen denkt tegemoet te gaan treden. Wat mij betreft is het echter niet wel mogelijk, die gewoonte te volgen. Ofschoon door mijn benoeming tot lector mijn officiële status binnen het hogeschoolverband is gewijzigd, blijf ik

dezelfde colleges, die ik reeds enkele jaren gaf, geven aan voorlopig dezelfde studenten. Deze vrij kleine groep van landbouwhuishoudkundigen en zgn. toehoorders weet, dat ik, in zoverre het om de colleges gaat, er naar streef, de zelfwerkzaamheid van de student tijdens deze colleges te bevorderen. Als mijn waarnemingen van het groepsgedrag juist zijn, dan is dit in den beginne voor zowel student als docent uitputtende streven alleszins juist. Het lijkt nl., dat de wetenschappelijke vorming van de student veel meer is gebaat met deze zelfwerkzaamheid dan met het uitsluitend in eigen woorden en binnen de grenzen van het eigen begrijpen schriftelijk vastleggen van het door de docent betoogde. De groep weet voorts, dat ik steeds bereid ben, desgevraagd naar vermogen te adviseren en te helpen bij het optreden van studieproblemen. Zij weet tenslotte, dat ik in de relatie student : docent meer zie dan een zuiver functionele betrekking, maar, dat ik ieders persoonlijke vrijheid te belangrijk acht om deze aan te tasten door het „creëren” van zgn. „warm-menselijke verhoudingen”.

Diegenen onder U, die in de naaste toekomst mijn colleges zullen gaan volgen, zullen dan vermoedelijk mijn opvattingen over het collegeuur en de verhouding tot de student buiten dat collegeuur niet veranderd vinden. Ik hoop van harte, dat zij zonder uitzondering de vakken, die ik doceer, niet alleen zullen volgen, omdat het verplichte vakken zijn. De vraag naar mensen met tegelijkertijd een dieper inzicht in maatschappelijke vraagstukken en een wezenlijke belangstelling voor deze problemen is nog steeds groter dan het aanbod.

Ik heb gezegd.

NOTEN:

¹ Zie: Dr. H. M. in 't Veld-Langeveld: „Op weg naar een Nederlandse gezinssociologie” (Sociologische Gids, jg 5, blz. 277 e.v.).

² Tevergeefs zal men zoeken naar enige meer omvangrijke sociologische studie over de echtscheiding in Nederland. Wel zijn door sociologen artikelen over de echtscheiding geschreven, maar deze laten zich in één adem noemen. Zij, die zich met het Nederlandse huwelijks- en/of gezinsleven bezighielden in uitvoeriger studies, hebben, zoals eigenlijk vanzelf spreekt, een kleiner of groter aantal alinea's aan de echtscheiding binnen onze grenzen gewijd. Opvallend is echter, dat de beschouwingen steeds betrekking hebben op het vnl. door het C.B.S. bijeengebrachte statistische materiaal. Hoewel onmisbaar materiaal, is dit toch bepaald ontoereikend voor het verkrijgen van het wenselijke inzicht. De gescheidenen zullen „in de volheid huns persoons” in het onderzoek moeten worden opgenomen, wil de peiling van de echtscheidingsoorzaken voldoende diep zijn.

³ Vrijwel altijd is de socioloog in deze aangewezen op de officiële statistieken. Deze geven echter menigmaal slechts zeer ruwe aanwijzingen van het werkelijke niveau. Cijfers, verkregen volgens de zgn. Kohortenmethode (zie: voetnoot 7), staan alleen bij uitzondering tot zijn beschikking.

⁴ Het C.B.S. kan niet genoeg lof worden toegezwaard wegens de publicatie in 1958 van „Typologie van Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad” en „Echtscheidingen in Nederland, 1900-1957”.

⁵ In een aantal Rooms-katholieke landen, zoals Spanje, Italië en Ierland, behoort de echtscheiding nog steeds tot de onmogelijkheden.

⁶ Deze uitspraak steunt op statistische gegevens uit verschillende bron. Voor een internationale vergelijking van de „crude divorce rates” voor de jaren 1948-1956 raadplegen men het „Demographic Yearbook, 1957”, uitgegeven door de Verenigde Naties.

⁷ Te onderscheiden zijn absolute en relatieve echtscheidingscijfers. Het behoeft geen betoog, dat de absolute cijfers, die niets meer weergeven dan het aantal echtscheidingsgevallen binnen verschillende groepen in een bepaalde periode of

binnen eenzelfde groep in verschillende perioden zeer weinig zeggen omtrent de verschillen in de huwelijksduurzaamheid naar gelang plaats of tijd. Een niveauvergelijking van enige nauwkeurigheid wordt niet eerder bereikt dan nadat de absolute cijfers gerelateerd zijn aan andere gegevens. In de praktijk komt men volgende „typen” van relatieve echtscheidingscijfers tegen: 1) echtscheidingen per 1000 van de in hetzelfde jaar *gesloten* huwelijken, 2) echtscheidingen per 1000 van de in hetzelfde jaar bestaande bevolking, 3) echtscheidingen per 1000 van de in hetzelfde jaar *bestaande* huwelijken, 4) echtscheidingen per 1000 van een bepaalde huwelijksjaargang.

Tegen het type, onder 1) genoemd, is nogal wat in te brengen. Tussen de in een bepaald jaar plaatsvindende echtscheidingen en de in datzelfde jaar gesloten huwelijken bestaat toch geen enkel verband! Tegen het type, onder 2) vermeld, is aan te voeren, dat van jaar tot jaar of van groep tot groep het aantal huwelijken per 1000 van de bevolking aanmerkelijk kan verschillen. Het is echter bruikbaar dan het eerste. Tegen het relatieve echtscheidingscijfer, onder 3) genoemd, is als bezwaar naar voren te brengen, dat van tijd tot tijd en van groep tot groep de samenstelling der huwelijken sterk uiteen kan lopen. Als gemeenlijk de gemiddelde huwelijksduur bij scheiding 6 jaar is, dan kan het zijn, dat in het ene geval veel meer huwelijken bestaan, welke 6 jaar hebben geduurd, dan in het andere geval. Stellig is het relatieve cijfer, dat het aantal scheidingen per 1000 van een huwelijksjaargang (Kohorte) aangeeft, dan ook de zuiverste indicator van het echtscheidingsniveau. Dat wij er hier niet mee opereren konden, vindt eigenlijk reeds voldoende verklaring in het feit, dat het C.B.S. slechts voor een gering aantal jaren cijfers beschikbaar heeft, welke volgens de Kohortenmethode zijn verkregen. Had het C.B.S. echter een berekening gemaakt voor een veel groter aantal jaren, dan nog zou het ernstige bezwaar zijn blijven bestaan, dat recentere huwelijksjaargangen hun „ware gezicht” nog niet in voldoende mate hebben kunnen „tonen”.

⁸ Zie: „Typologie van Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad”. Overigens moge hier nog een enkele opmerking worden gemaakt over dat deel van deze openbare les, dat

op het platteland betrekking heeft. In dit deel zijn verschillende „stellingen” naar voren gebracht, zonder, dat gegevens zijn aangevoerd, die hen waarmerken. Deze „nauwkeurigheid” heeft twee oorzaken. In de eerste plaats liet de tijd niet toe om zulke gegevens te bieden zonder elders de beschouwing te „amputeren”. In de tweede plaats — en dit is de voornaamste oorzaak van het bespeurbaar tekort — ligt het in de bedoeling, binnen afzienbare tijd over de echtscheiding ten plattelande een tamelijk uitvoerige studie te publiceren. De geïnteresseerde zal daarin o.m. nauwkeurige gegevens aantreffen over de echtscheidingsomvang van jaar op jaar in alle 670 onderzochte plattelandsgemeenten.

⁹ Zie: G. A. Kooy, soc. drs.: „Stad en platteland in een veranderende wereld” (Landbouwhuishouden, no. 6, jg 9) en Dr. G. A. Kooy: „Veranderingen ten Plattelande” (brochure, uitgegeven door de Gelderse Maatschappij van Landbouw, 1958).

¹⁰ Het laat zich denken, dat op een gegeven moment het echtscheidingsniveau in de steden, juist wegens hun „huwelijksprogressivisme”, lager is dan op het omringende platteland. Dat zou bijv. het geval kunnen zijn in een maatschappij met een traditioneel hoog echtscheidingsniveau in wier steden een nieuw ethos ingang vindt.